

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΟΧΟΪΑΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΘΕΜΟΣ ΚΟΡΝΑΡΟΣ

ΑΡΜΑΤΩΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ
ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

Το εξώφυλλο του τόμου *Αρματωμένη Ελλάδα*,
όπου είχε ενσωματωθεί η *Ηλέκτρα*.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η έκδοση αυτού του βιβλίου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί επετειακή, μια και φέτος συμπληρώνονται εβδομήντα χρόνια από την άγρια δολοφονία της Ηλέκτρας Αποστόλου (26 Ιουλίου 1944) και δέκα χρόνια από το θάνατο της Διδώς Σωτηρίου (23 Σεπτεμβρίου 2004).

Η Διδώ στη δεκαετία του '50 ένωσε την ανάγκη να τιμήσει τη φίλη της Ηλέκτρα, που δολοφονήθηκε όταν πια όλη η Αντίσταση και όλη η Ελλάδα έβλεπαν τη μέρα της απελευθέρωσης να πλησιάζει.

Ήταν απολαυστικές οι αφηγήσεις της Διδώς για τις αποστολές που ανέθετε το Κόμμα στις δυο τους: όπως, για παράδειγμα, να πάνε στον

Πειραιά και να ξεσηκώσουν τις εργάτριες (ο κομματικός όρος ήταν «να κάνουν αγκιτάτσια») στις καπνοβιομηχανίες του Κεράνη και του Παπαστράτου. Η ιστορία κατά κανόνα κατέληγε με εισβολή της Ασφάλειας στο χώρο, με πυροβολισμούς στον αέρα και με την Ηλέκτρα και τη Διδώ να τρέχουν προς το σταθμό του Ηλεκτρικού, για να επιστρέψουν στην Αθήνα. Ατέλειωτες ακόμη ήταν οι αφηγήσεις της Διδώς για τη συμμετοχή τους στο Παγκόσμιο Αντιπολεμικό και Αντιφασιστικό Συνέδριο Γυναικών στο Παρίσι.

Η συγγραφή της νουβέλας Ηλέκτρα (η Διδώ χρησιμοποιούσε τον όρο «μυθιστορηματική βιογραφία» ή, στα γαλλικά, «vie romanesque») άρχισε αμέσως μετά την έκδοση του πρώτου βιβλίου της, Οι νεκροί περιμένουν, το φθινόπωρο του '59, και συνεχίστηκε στην Αίγινα το καλοκαίρι του '60 (το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς ξεκίνησε να γράφει τα Ματωμένα χώματα). Η Ηλέκτρα ενσωματώθηκε στην ανθολογία αντιστασιακού διηγήματος, την οποία επιμελήθηκε ο Θέμος Κορνάρης, και συγκεκριμένα στον δεύτερο τόμο, με τίτλο Αρματωμένη Ελλάδα, που κυκλοφόρησε από

τις εκδόσεις Αναγέννηση, μαζί με τη Φωτιά του Δημήτρη Χατζή, το Αγρίμι του Νικηφόρου Βρεττάκου, τον Καπνισμένο ουρανό του Κώστα Κοτζιά και με τις Κλούβες του Ζήση Σκάρου.

Έκτοτε η Ηλέκτρα ουσιαστικά δεν επανεκδόθηκε. «Ουσιαστικά», γιατί το 1999 έγινε μια έκδοση, περί της οποίας «αισχρόν εστι και λέγειν», με την εν γένει επιμέλεια να βριθεί λαθών προσβλητικών τόσο για την Ηλέκτρα όσο και για τη Διδώ.

Για παράδειγμα, σε μία από τις φωτογραφίες που παρατίθενται απεικονίζεται η Διδώ, όπως γράφει η λεζάντα, μαζί «Με τη μητέρα της και μια φίλη τους», όπου η «φίλη» στην πραγματικότητα ήταν η Έλλη Παπά, αδελφή της Διδώς και μητέρα του υπογράφοντος αυτό τον πρόλογο.

Επίσης, σε κάποιο σημείο του προλόγου που υπάρχει στην έκδοση του 1999 αναφέρεται: «Στο τέλος, η Διδώ νιώθει φίλη της Ηλέκτρας, κι έτσι οικεία, [...]». Με δεδομένη τη μακροχρόνια φιλία της Διδώς με την Ηλέκτρα, γίνεται αμέσως κατανοητό το αστείο του πράγματος.

Εννοείται ότι η έκδοση εκείνη, με βάση τα περιήθικου δικαίωματος, δεν περιλήφθηκε ποτέ

στην εργογραφία της Διδώς, οπότε η παρούσα είναι αδιαμφισβήτητα η πρώτη επανέκδοση της Ηλέκτρας.

Δυστυχώς δεν σώζονται τα χειρόγραφα της Διδώς. Το υπάρχον υλικό στο αρχείο της, που φυλάσσεται στο ΕΛΙΑ, περιλαμβάνει μία μόνο χειρόγραφη σελίδα και ένα απόσπασμα δακτυλογραφημένο το 1975, το οποίο επρόκειτο να δημοσιευτεί στην επέτειο του θανάτου της Ηλέκτρας σε κάποια εφημερίδα, μάλλον στην Αυγή. Έτσι λοιπόν, κατ' ανάγκη, ως κείμενο εργασίας χρησιμοποιήθηκε αυτό των εκδόσεων Αναγέννηση.

Τα πραγματολογικά στοιχεία υπήρξαν ένα πολύ βασικό αντικείμενο της έρευνας που κρίθηκε αναγκαία.

- Η Διδώ αναφέρει ότι η Ηλέκτρα ταξίδεψε το καλοκαίρι του 1935 στο Παρίσι, για το Παγκόσμιο Αντιπολεμικό και Αντιφασιστικό Συνέδριο Γυναικών, ενώ το συνέδριο πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο του 1934. Πιθανότατα η παραδρομή της Διδώς οφείλεται στη δική της συμμετοχή στο Αντιφασιστικό Συνέδριο Συγγραφέων, το 1935 στο Παρίσι, ή στη συμμετοχή της

Ηλέκτρας στο 6ο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς Νέων στη Μόσχα, επίσης το 1935.

- Αντίστοιχα η δραστηριότητα της Ηλέκτρας για την προετοιμασία του Πανελλαδικού Αντιφασιστικού Συνεδρίου χρονολογείται τον Απρίλιο και τον Μάιο του 1934 και όχι την άνοιξη του 1935, όπως αναφέρεται στο κείμενο.

- Τόσο στο βιβλίο όσο και σε όλες τις ιστορικές πηγές, ως τόπος μαρτυρίου της Ηλέκτρας μνημονεύεται το άντρο των γερμανοτσολιάδων, το επιταγμένο ξενοδοχείο «Κρυστάλ» στην οδό Ελπίδος – πρόκειται για ένα δρόμο που ξεκινάει από την πλατεία Βικτωρίας (τότε επικρατούσε η ονομασία πλατεία Κυριακού). Όμως, σε αντίθεση με τις σχετικές αναφορές, που το τοποθετούν στον αριθμό 3 αυτού του μικρού δρόμου, η Διδώ το προσδιορίζει στον αριθμό 16. Το 3 βρισκόταν ακριβώς δίπλα στην Ειδική Ασφάλεια (ευφημισμός για το χώρο βασανιστηρίων), που λειτουργούσε ήδη στον αριθμό 5 της οδού Ελπίδος επί Μεταξά και ανατινάχτηκε τον Δεκέμβρη του '44.

Πάντως, από την επιτόπου παρατήρηση (ας την πούμε αυτοψία) προέκυψε ότι στον αριθμό 3 σώζεται σήμερα ένα κτίριο υπερβολικά μικρό για

τις απαιτήσεις ενός ξενοδοχείου. Ενώ το κτίριο στο 16 ανταποκρίνεται στην περιγραφή της Διδώς: «[...] δέσποζε παλιά ένα τρίπατο ξενοδοχείο. “Κρυστάλ” το λέγανε [...]». Ακόμη, σε κάποια από τις αναφορές, το κτίριο περιγράφεται ως δαιδαλώδες, με εκτεταμένους διαδρόμους και πολλές σκάλες.

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που αναδεικνύει ως πιθανότερο τον αριθμό 16 της οδού Ελπίδος προκύπτει από την περιγραφή της απόδρασης της Ηλέκτρας: «Κατεβαίνει αργά τα σκαλοπάτια. Κοιτάζει προσεχτικά παντού. Πίσω απ’ το “Κρυστάλ” είναι ο κήπος ενός μεγαλόσπιτου. Λίγα μέτρα τη χωρίζουν από τη Δεριγνύ». Η διαφυγή της Ηλέκτρας προς την οδό Δεριγνύ ήταν εφικτή μόνο από το πίσω μέρος του κτιρίου που βρίσκεται στον αριθμό 16 της οδού Ελπίδος· ενώ η απόδραση από την πίσω αυλή του αριθμού 3 θα την οδηγούσε στην Αριστοτέλους.

Άλλωστε θα ήταν αδιανόητο η Διδώ να μένει σχεδόν δίπλα, στην οδό Κοδριγκτώνος, την περίοδο που έγραφε το κείμενο, και να μην επιδιώξει να σχηματίσει μια εικόνα του χώρου. Το 1960, όσο κι αν ήταν εποχή ανόδου της τρομο-

κρατίας και του χαφιεδισμού με το σχέδιο «Περικλής», ήταν εύκολο να βρει κανείς σε μια τόσο πυκνοκατοικημένη γειτονιά κόσμο διατεθειμένο να μιλήσει για τις προ δεκαεξαετίας εμπειρίες του.

Αντίθετα, στις μέρες μας, η κοινωνική σύνθεση της γειτονιάς δεν επιτρέπει την άντληση πολύτιμων μαρτυριών επί του θέματος. Σήμερα, εβδομήντα χρόνια μετά, που πλέον λίγοι Έλληνες κατοικούν στην περιοχή και ελάχιστοι από αυτούς γνωρίζουν την ιστορία της, κανένας δεν κατέχει τόσες λεπτομέρειες, όπως η ακριβής θέση του «Κρυστάλ».

- Σχετικά με την ιατροδικαστική έκθεση του Πέτρου Τζαφέρη για τη σορό της Ηλέκτρας, η Διδώ δεν παραθέτει το πλήρες κείμενο, αλλά τα βασικά σημεία, χωρίς να αλλοιώνει το πνεύμα του. Ούτως ή άλλως, δεν πρόκειται για ιστορική πραγματεία, παρά για μυθιστορηματική βιογραφία, η οποία σέβεται την ιστορική αλήθεια καθώς και την ηρωίδα.

- Ακριβώς το ίδιο ισχύει και για το απόσπασμα από την έκθεση που υπέβαλε ο τότε νομάρχης Ι. Γεωργόπουλος στην κυβέρνηση Ι. Ράλλη για τη

σφαγή του Διστόμου. Παρ' όλο που σήμερα μπορεί κανείς εύκολα να βρει το πλήρες κείμενο στο διαδίκτυο, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι και σε αυτό είναι λανθασμένο το όνομα του «εκτελεσθέντος ειρηνοδίκου Γκριτζώπη και της βιασθείσης και σφαγιασθείσης συζύγου του». Σύμφωνα με τους καταλόγους των θυμάτων – όπως αυτοί καταγράφονται στο Δίστομο, τόσο στην είσοδο της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου, όσο και στο μνημείο των σφαγιασθέντων υπό των Γερμανών κατακτητών –, πρόκειται για τον Κώστα Α. Κριτσώπη και την Αστερία Κ. Κριτσώπη.

- Από την προσπάθεια διασταύρωσης των λοιπών πραγματολογικών στοιχείων προέκυψε ταύτιση ορισμένων με τις διαθέσιμες πηγές, ενώ σε άλλα παρατηρήθηκαν αποκλίσεις. Βέβαια υπήρξαν και κάποια στοιχεία που δεν ανευρέθησαν (ώστε να διαφευστούν ή να επιβεβαιωθούν), αλλά και εκείνα για τα οποία οι λεπτομέρειες και οι αριθμοί ποικίλλουν στις κατά τα λοιπά αξιόπιστες πηγές.

Ωστόσο οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας ότι η Διδώ εμπλούτισε τη μυθιστορηματική βιογραφία της Ηλέκτρας με τα ιστορικά στοιχεία που ήταν τότε διαθέσιμα.

Πέρα από την εφαρμογή του μονοτονικού συστήματος στο κείμενο, προσαρμόστηκε και η ορθογραφία του 1960 στη σύγχρονη, εκτός από κάποιες χαρακτηριστικές λέξεις: βρώμικος, κλωτσιά, πανώ, στυλ, τραίνο, ώχου, και άλλες, όπου κρατήθηκε η παλιά γραφή. Έμειναν άθικτα τα τοπωνύμια, όπως ο Κλαυθμώνας (η περιοχή γύρω από την ομώνυμη πλατεία) και η οδός Στουρνάρα (όχι Στουρνάρη, όπως λέγεται σήμερα). Επίσης όσον αφορά στη μεταγραφή κάποιων γερμανικών κύριων ονομάτων τα αφήσαμε όπως τα είχε η Διδώ.

Πρέπει οπωσδήποτε να επισημανθεί ότι ο τομέας της έρευνας των πραγματολογικών και ιστορικών στοιχείων, όπως και της επιμέλειας-διόρθωσης ήταν ένα τεράστιο έργο, παρά το σχετικά μικρό μέγεθος του βιβλίου, και βγήκε εις πέρας χάρη στην επίμονη και εξαιρετική μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια εργασία των κυριών Μαρίας Σπανάκη και Δανάης Ανταβαλή.

Νίκος Μπελογιάννης

Η Διδώ (αριστερά) με τις δύο μικρότερες αδελφές της,
την Έλλη (στο κέντρο) και τη Δέσπω (δεξιά).

Η δημοσιογραφική ταυτότητα της Διδώς από τη Γυναίκα και τον Νέο Κόσμο.

Εκείνο το αυγουστιάτικο πρωινό του 1942 οι κρατούμενοι στο Τμήμα Μεταγωγών σταμάτησαν το σουλάτσο τους στο προαύλιο κι έβαλαν αυτί. Άκουγαν καλά; Ή μήπως έπαθαν παράκρουση από την πείνα; Ένα χαρούμενο παιδικό γέλιο βγαίνει από το σκοτεινό κελί των κρατούμενων γυναικών. Παιδικό γέλιο σ' έναν τάφο;

Μερικοί κατάφεραν να ρίξουν στα κλεφτά λίγες ματιές και τα πρόσωπά τους, που η πείνα τα 'κανε να μοιάζουν με φοβερές μάσκες, χαμογέλασαν. Είδαν ένα χαριτωμένο κοριτσάκι ως τριώ χρονώ να παίζει με τη μάνα του.

— Α μπε μπα μπλον! Του χίθε μπλον! Εγώ, μαμά, θα τα βγάλω, εγώ! Αλλιώς δεν παίζω...

Εκείνη, νέα γυναίκα, γύρω στα τριάντα, συμφωνεί και κάνει πως ψευτοκρύβεται πίσω από φανταστικά δέντρα. Το μικρό ξελιγώνεται να γελάει κάθε φορά που η μάνα του τα καταφέρνει να φτάσει πρώτη στη γωνία και να φωνάξει:

— Φτου! Ξελευτερία!

Οι μάσκες χαμογελούν, ενθουσιάζονται. Φωνάζουν κι άλλους να δουν το παράξενο θέαμα και σε λίγο μεταδίνεται η είδηση σε όλους τους πολιτικούς κρατούμενους, που βρίσκονται στο Τμήμα Μεταγωγών: Ήρθε η Ηλέκτρα Αποστόλου με την κόρη της, την Αγνή. Τις φέραν απ' την Ανάφη με την προχθεσινή φουρνιά.

— Μαζί ταξιδέψαμε, εξηγεί κάποιος. Η Ηλέκτρα έχει έλκος και θα μπει σε νοσοκομείο για εγχείρηση.

Την κοιτάζουν με καμάρι.

— Μωρέ, κουράγιο που σου το 'χει αυτή η γυναίκα! Θαρρείς πως όλα τής πάνε πρίμα!

Ο Αναφιώτης κουνάει επιδοκιμαστικά το κεφάλι και λέει:

— Έπρεπε να τη βλέπατε πώς είχε καταντήσει στο '41! Πρησμένη από την αβιταμίνωση, αγνώριστη! Ήθελε να κατέβει ως τη θάλασσα